

Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi

MAKALE

www.hssj.artuklu.edu.tr

Anahtar Kelimeler:

1. Dara
2. J. M. Kinneir
3. J. S. Buckingham
4. W. F. Ainsworth
5. J. P. Fletcher
6. H. Southgate
7. O. H. Parry

19. Yüzyıl Batılı Seyyahlarının Antik Dara (Anastasiopolis) Şehri ile İlgili Gözlemleri

Ahmet KÜTÜK¹

Özet

Bugün Mardin il sınırları içerisinde bulunan Dara antik şehri, erken Bizans döneminde imparatorluğun doğu sınırındaki en önemli şehirlerinden biri olmuştur. I. Anastasius döneminde bir garnizon şehri olarak tanzim edilen Dara, I. Justinian döneminde imparatorluğun doğu sınırında yerleşen en sağlam kalesi haline geldi. Dara, bu tarihten itibaren Sasaniler tarafından sık sık saldırı ve kuşatmalara maruz kaldı. Sasani kralları I. Hüsrev Anuşirvan 574'te, II. Hüsrev de 604 yılında Dara'yı kısa süreli ele geçirdi. 640'ta gerçekleşen İslam hâkimiyeti sonrasında sınır hattındaki önemini yitiren şehir bu tarihten sonra derin bir sessizliğe gömüldü. Bugün şehirde var olan mimari kalıntıların çoğu erken Bizans dönemine tarihlenir. Dara, 19. yüzyılda batılı seyyahları tarafından sıkça ziyaret edilmiştir. Bu makalede adı geçen asırda şehre uğrayan seyyahların gözlemleri karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve Dara'nın o dönemki mimari ve sosyal durumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

GİRİŞ

Dara şehri, [Grekçe: Δαράς Arapça: دارا] kökeni antikçağa uzanan bir yerleşim yeridir. Nusaybin'den yaklaşık 25 km batıya yerleşen şehrin günümüze ulaşan kalıntıları 6. yüzyıl başlarına ait olmakla birlikte Dara'nın bir yerleşim yeri olarak bu tarihten önce var olduğu bilinmektedir. Evagrius, Agapius ve Ebu'l Ferec gibi kilise tarihçileri, burayı Pers kralı III. Darius (MÖ. 380-330)'un Büyük İskender'e karşı yaptığı savaşta maktul düştüğü yer olarak belirtirler. (; Abu'l Farac, 1999, s. 151; Agapius, 1912, s. 423; Evagrius, 1854, s. 376). Bazı kaynaklarda ise şehrin kuruluşu Ermenistan kralı Tridates'e atfedilir (Ainsworth, 1842, s. 117; Badger, 1852, s. 309; Parry, 1895; Weiskopf, 1993, s.

671). Dara, miladi 6. asır başlarından itibaren Bizans İmparatorluğu için önemli bir görev üstlenmiştir. MS. 363'te imparatorluğun sınır kalesi Nusaybin'in kaybedilmesiyle Mezopotamya'daki Bizans kaleleri Sasani saldırılarına açık hale gelmiştir. Bu tarihten 6. yüzyıla kadar geçen yaklaşık bir buçuk asırlık zaman zarfında İran saldırılarının Amida'ya kadar ulaşması, hatta bu şehrin İranlılar tarafından ele geçirmesi gibi gelişmeler sınır bölgesinde bu tür saldırıları karşılayacak bir şehre olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Bu amaçla Anastasius (491-518)'a teklif edilen Dara, 507 yılı itibariyle sur ve duvarlar başta olmak üzere birçok askeri ve sosyal mimari unsurlarla takviye

¹ Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmetkutuk63@gmail.com

edilmiştir. Dara, bu tarihten itibaren ayrıca Romalıların Sasanilere karşı gerçekleştireceği sınır savaşlarından sorumlu generallerin ikamet ettiği bir merkez haline gelecektir (Croke-Crow, 1983, s. 148-150; Zachariah, 1899, s. 164-167).

Dara'nın inşa edilmesiyle sınır hattında askeri anlamda Romalılar lehine gözle görülür ilerleme kaydedilmiştir. 530 yılında gerçekleşen Dara Savaşı'nda elde edilen kat'i zaferde, Roma generali Belisarius'un askeri dehası kadar şehrin savunmaya müsait bir pozisyona getirilmesinin de katkısı olmuştur. Böylece Sasaniler, Mezopotamya'ya girmek için öncelikle bu güçlü garnizon şehri elde etmek zorunda kalmış, bu durum Romalıların tedbir almak için zaman kazanmasına imkân sağlamıştır. Sasaniler, bu amaçla şehrin tanziminden itibaren Dara'ya karşı sayısız kuşatma ve saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Bu çerçevede Dara, 574 yılında I. Hüsrev Anuşirvan, 604 yılında da II. Hüsrev tarafından ele geçirilmişse de Romalılarca kısa sürede geri alınmıştır (John of Ephesus, 1860, s. 379-384; Sebeos, 1999, s. 57-59). Bununla birlikte Dara'nın sınır hattındaki yükselişi ve düşüşü kısa bir süre zarfında gerçekleşmiştir. 639 yılındaki İslam fetihleri bölgede Bizans-Sasani sınır hattının ortadan kalkmasına, dolayısıyla bu hat üzerinde yerleşen şehirlerin asırlar süren bir sessizliğe bürünmesine sebep olmuştur. Böylece önceki dönemde sınır hattında görev yapan şehirlerin "İslam Devleti" çatısı altında birleşmesi, ayrıca mücadelenin güçlü taraflarından biri olan Sasani Devleti'nin ortadan kalkması gibi sebeplerle Mezopotamya yerleşimlerinin stratejik önemini belirleyen etkenler de değişmiştir. 6. asır müellifi Procopius (öl. 565)'un cümlelerine sığmayan güçlü Dara şehri, bu tarihten sonra sadece ortaçağ seyyahlarının "harabe şehir" olarak bahsettikleri ıssız bir yerleşim yerine dönmüştür. Geride kalan kadim ve güçlü yapılar ise şehrin geçmişteki önemli pozisyonunun habercisi olarak varlığını sürdürmüştür.

10. yüzyıldan itibaren şehre gelen Müslüman seyyah ve coğrafyacıların gözlemleri, şehrin son Bizans-Sasani savaşlarından sonra atıl bir durumda olduğunu kanıtlar nitelikte "harabe" kelimesine vurgu yapmaktadır. İstahri (öl. 957), Dara'nın dağın eteğinde kurulmuş küçük bir şehir olduğundan bahsederek şehrin ağaç ve bitkileri bol olan bir yer olduğunu ve içerisinde akan bir nehri olduğunu yazmaktadır. Onun çağdaşı İbn Havkal (öl. 988), Dara'dan su kaynakları ve ekili arazinin bol olduğu küçük bir kasaba olarak bahsetmektedir.

Makdisi (öl. 1000 civarı), Dara'yı küçük ama güzel bir şehir olarak betimler. Şehirdeki su kanalı sayesinde su kireç taşından yapılmış evlere kadar taşınır. 12. yüzyıl seyyahı İdrisi (öl. 1165), Dara'yı Diyar Rebia adı verilen coğrafi bölge içerisinde çevresi ekili alanlarla çevrili oldukça küçük bir kasaba şeklinde tanımlamaktadır. Aynı asrın bir diğer gezgini İbn Cübeyr (öl. 1217), Nusaybin üzerinden Düneysir (Kızıltepe) tarafına yaptığı yolculuğunda Dara'dan geçer ve şehri büyük, beyaz bir kent olarak tanımlar. Ona göre şehir, kalesi ve bu kalenin burçları ile haşmetli bir görüntüye sahiptir (Al-Istakhri, 1927, s. 73; Al-Mokaddasi, 1877, s. 140; Ebn Haukal, 1800, s. 56; Edrisi, 1840, s. 151; İbn Cübeyr, 2003, s. 176). 14. yüzyılda bölgeye gelmiş olan İbn Battuta (öl.1368) ise, Dara şehriyle ilgili kısa gözlemlerine yer verir: Eski ve büyük olan şehrin güzel manzaraya sahip olduğunu, fakat içerisinde kimsenin yaşamadığını anlatır. Yükseklerde bir kaleye sahip olan şehir harap haldedir, fakat dışında mamur bir köy bulunur (İbn Battuta, 2010, s. 338).

19. Yüzyıl Seyyahları ve Dara ile İlgili Gözlemleri

Batı insanının doğu topraklarına karşı duyduğu merakın tarihi eskilere dayanır ve nedenleri çeşitlidir. Bu merak bazen salt gezi-inceleme amaçlı olduğu gibi, bazen siyasi ihtiraslara yaslanır, bazen de dini sebeplerden beslenir. Ortaçağdan günümüze birçok batılı gezgin bu amaçlardan biri için doğu coğrafyasına seyahat etmiştir. 19. asırda Osmanlı'nın yaşadığı siyasi buhrana paralel olarak devletin dini ve etnik açıdan çok çeşitli coğrafyası olan doğu bölgesine yapılan seyahatlerin sayısındaki orantısız artış, bu faaliyetlerin çoğunun salt gezi-inceleme amaçlı olmadığını ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin doğu ve batı sınırında zor günler geçirdiği bu asırda bölgeye kahir ekseriyeti İngiliz olan ve genellikle diplomat, asker ya da din adamı kimliğiyle birçok seyyah gelmiş, bölgenin siyasi, sosyal, etnik ve dini durumunu raporlaştırmışlardır. Bu bağlamda J. M. Kinneir 1813, J. S. Buckingham 1816, W. F. Ainsworth 1837, H. Southgate 1841, J. P. Fletcher 1843, G. P. Badger 1850, O. Parry 1892 yılında yolu Mezopotamya'dan geçen başlıca 19. yüzyıl batılı gezginleridir. Neticede hangi amaçla gelmiş olursa olsunlar geride bıraktıkları kayıtlarla bu bölgenin o anki fotoğrafını çekmiş olduklarından bölge ile ilgili bilgileri bu seyyahlara borçluyuz.

Bölgeye gelen gezginlerin güzergâh, inceleme yöntemi ve kayıtları aşağı yukarı aynıdır. Seyyahlar geçtikleri şehirlerin önce klasik kaynaklarındaki tarihini özetleyerek işe başlamışlar², kendilerinden önceki

²Öncelikle Procopius, Agathias ve Zachariah Rhetor gibi Roma dönemi tarihçilerinin şehrin inşasıyla ilgili gözlemleri verilir. Daha

sonra Gibbon, D'aneville, Beletterie, Asemani gibi erken dönem yazarların şehirle ilgili kayıtları ve tespitleri aktarılır, karşılaştırılır ve

bölgeye gelen kişilerin gözlemlerini özetledikten sonra kendi gezileri sırasındaki izlenimlerini kaleme almışlardır. Kayıtlar genellikle günlük tutulmuş ve bir rapor olarak görünmekten ziyade ağırlıklı olarak gezi notu şeklinde görünmesine özellikle dikkat edilmiştir. Bütün seyyahların yolu –istisnasız- Kürt, Arap, Ermeni ve Süryani yerleşiminin yoğun olduğu Mezopotamya’dan geçmiş ve Diyarbakır, Urfa, Mardin, Nusaybin, Dara, Musul gibi bölge sınırları içerisinde yer alan hemen her şehirle ilgili detaylı bilgi verilmiştir. Eski bir Roma sınır kalesi olması, içerisinde günümüze ulaşan birçok dini-mimari unsurun barındırması ve Roma kaynaklarında sıkça bahsi geçmesi gibi sebeplerle Dara şehri, hepsinin ilgisini çekmiş, burada birkaç gün konaklamak suretiyle şehrin arazi yapısı, sosyal örgütlenmesi, dini-etnik durumu ve mimari kalıntılarıyla ilgili kayıtlar tutulmuştur. Ayrıca seyyahların söyleminden anlaşıldığı kadarıyla “Dara-Nusaybin” ve “Dara-Mardin” yolları yağmacılar tarafından tutulmuş olduğundan tehlike arz etmekteydi. H. Southgate, Osmanlı idarecileri tarafından bu bağlamda uyarıldığını belirtir. M. Sykes ise, Dara’da konakladığı gece yağmacı bir çetenin köye indiğini ve gece yarısına kadar çatışma seslerinin bir ıslık sesi gibi sürüp gittiğini anlatır (Southgate, 1844, s. 188, 191; Sykes, 1904, s. 138-139).

19. yüzyıl seyyahları, şehrin o dönemde halk arasındaki ismini “Kara Dara” olarak aktarır, fakat bu yüzyılda şehre ilk gelen J. M. Kinneir’e göre bu isim “Constantine Dara” şeklindedir ve ona göre burası Diyarbakır hariç Fırat’ın kıyısında bulunan herhangi bir Roma istihkâmından daha mükemmel durumdadır (Badger, 1852, s. 309; Buckingham, 1827, s. 237; Kinneir, 1813, s. 263). Üç tarafı dağlarla çevrili, fakat güneye doğru Mezopotamya ovasına açılan şehir, plan olarak tepelerin eteği üzerinde yerleşmiştir. Tepelerle biçimlendirilmiş bir havza üzerine yerleşen şehrin, güneydoğu tarafı hariç her taraftaki toprağı sert ve kayalıktır. Hilal şeklindeki duvarlar şehrin tehlikeye açık tek noktası olan güneydoğu tarafına doğru genişletilmiştir (Kinneir, 1818, s. 436-438; Southgate, 1844, s. 188).

Seyyahların anlattığından anlaşılan odur ki, bugünle kıyaslandığında tarihi yapılar ile yerleşik halk birbirine daha az girişiktir. Bununla birlikte o dönemde de şehrin mimari açıdan derli toplu olduğunu söylemek zordur. Esasen daha ortaçağ seyyahlarının gözlemlerinden şehrin İslam fetihlerinden birkaç asır sonra zamanın ve insanların tahribatından yorulmuş harabe bir şehir görüntüsü arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, 19.

yüzyıl seyyahlarının kayıtlarında daha belirgindir. Şehrin hemen her köşesi H. Southgate’in ifadesiyle bir depremle fırlatılmış gibi Roma dönemine ait uzunluğu 8-10 adımı bulan yapı taşlarıyla doludur. Bugün olduğu gibi o dönemde de bu büyük taşlar halkın şahsi inşa faaliyetlerinde önemli bir yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. (Badger, 1852, s. 307; Parry, 1895, s. 156, 158; Southgate, 1844, s. 190).

Seyyahların Dara ile ilgili gözlemleri sosyal ve mimari olmak üzere temelde iki başlık altında toplanabilir. Şehrin Romalılar tarafından inşa edilen muazzam bir garnizon şehir olması ve haşmetli yapıları içerisinde barındırması onların ilk gözlemlerinin mimari alanda yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. Hemen hepsi, bugün de var olan “nekropol” alanı ve içerisindeki mağara mezarları, zindan adı verilen yapıyı, köprü ve su sarnıçlarını heyecanla sayarlar. Mimari açıdan seyyahlar ağırlıklı olarak Roma üslubuna vurgu yapsalar da bazıları Sasani dini mimarisinin bakiyelerini de gözlemlemişlerdir. Şehrin uzun süre Roma hâkimiyetinde kaldığı ve 6. yüzyılda I. Justinian (527-565) döneminde girilen yoğun mimari faaliyetler göz önünde tutulacak olursa mimari eserlerin büyük çoğunluğunun Roma tarzında olması doğaldır. Fakat yerleşimin esas kuruluşunun İran kralı III. Darius’a dayandırıldığı ve Bizans döneminde şehrin kısa sürelerle de olsa Sasanilerin eline düştüğü göz önünde bulundurulursa İrani tarzı yapıların bulunma ihtimali de zayıf değildir (Chesney, 1868, s. 516).

Surlar ve Burçlar

Dara’ya uğrayan seyyahların ilk etapta ilgisini çeken yapılar, Roma döneminden kalan sağlam ve haşmetli surlar olmuştur. J. M. Kinneir, büyük kesme taşlardan yapılmış sur ve kulelerin kaynağının, muhtemelen Masius Dağı’nın eteklerindeki çok sayıda kaya tepeleri olduğunu belirtir ve şehirdeki surların dikkate değer bir kısmının zamanın tahribatına karşı direndiğini, buna rağmen zeminin bu duvarlardan kopmuş kırık parçalarla dolu olduğunu gözlemler. H. Southgate ise, şehrin birbirinden 50 adım mesafede iki duvara sahip olduğundan bahseder. İç duvar 60 adım, kuleleri 100 adım yüksekliktedir. Dış duvar daha alçak, fakat daha sağlamdır ve burada her kule dörtgen formdadır. Duvarlar şehrin tehlikeye açık tek tarafı olan güneydoğu hattı boyunca hilal biçiminde uzanmaktadır (Kinneir, 1818, s. 339-440; Southgate, 1844, s. 187-188). Seyyahların kayıtlarıyla karşılaştırıldığında burç ve duvarlardan o gün mevcut olanlar ile bugün kalanlar arasında ciddi bir farklılık göze çarpmaktadır. Seyyahların bahsettiği ve G. Bell’in de objektifine

eleştirilir. Son olarak kendilerinden önce bölgeye gelmiş olan batılı gezginlerin verdikleri bilgilerle kendi gözlemleri kıyaslanır.

yansıyan hilal şeklindeki surlarla onlara dayanak oluşturan dairesel burçlardan bugüne çok şey kalmamıştır (Bk. Resim 1).

Daraçay

Şehrin mimari, hatta sosyal yerleşiminin seyrini belirleyen en temel unsurlarından biri, içerisinden akan çaydır. İmparator I. Anastaisus, doğu sınırına bir garnizon şehir kurmaya karar verdiğinde (m. 505) Dara'nın zengin su imkânına sahip olması sebebiyle diğer seçenekler arasında burayı tercih etmiştir. Anadolu'da Roma su mimarisinin temsil edildiği ender yerlerden biri olan Dara'da Mygdonius (Hirmas-Çağaç) Nehri'nin bir kolu olarak akan bu çay şehre asırlarca hayat vermiştir. Ortaçağda Müslüman seyyahların da bahsettiği şehrin zengin su imkânı 19. yüzyıl batılı gezginlerin gözünden kaçmamıştır. J. M. Kinneir'e göre bu çay, burada yerleşik Ermeni ve Kürt halkı için bir yaşam kaynağı olmuştur. H. Soutgate, antik şehirde var olan köprü kemerlerinin haşmetinden yola çıkarak bunun sıradan bir çaydan daha büyük bir nehir olması gerektiğini belirtmektedir (Bkz. Resim 2). Parry de mevcut su mimarisi sayesinde Dara'nın Mezopotamya'nın en sulak köylerinden biri olduğunu yazmaktadır. Su kapıları, su sarnıçları ve su hazneleri hepsi şehre gelen suyun organize bir şekilde işlenmesi ve güvenli şekilde tahliyesi için inşa edilmiş Roma mimarisinin Dara'daki üstün örnekleridir (Badger, 1852, s. 307; Chesney, 1868, s. 515; Handbook of Mesopotamia, 1917, s. 268, 282; Kinneir, 1818, s. 440; Parry, 1895, s. 159; Southgate, 1844, s. 188-190). Diğer seyyahların aksine Dara'daki yapılar karşısında büyülenmeyen M. Sykes'in en ilgi çekici bulduğu yapı, şehirdeki suyun güvenli bir şekilde tahliyesini sağlayan bu su kapıları olmuştur (Sykes, 1904, s.138).

Nekropol Alan

Şehrin batısındaki antik taş ocağının yanında yerleşen "nekropol alan" ve "kaya oyma mezarları" seyyahların çoğunun ilgisini çeken ilk yapı olmuştur. Kaya oymaların içerisinde en büyüğü 80 adım uzunluğunda ve 40 adım genişliğinde seçkin birine ait olduğu belli olan büyük mezar yanında çok sayıda başka mezar bulunur. Mezarlar üzerindeki süsleyici kemerler nazik ve estetik saçaklarıyla Roma dönemine aidiyetin bir kanıtı olarak varlığını sürdürmektedir (Buckingham, 1827, s. 240; Kinneir, 1818, s. 437-438;). W. F. Ainsworth³, "nekropol alanda" 500'den fazla mezar saydığını belirtir ve bazılarının üzerindeki kuş, selvi diğer oyma

motifleriyle Sasani dönemi ürünleri olduğunu tahmin eder (Chesney, 1868, s. 516). J. M. Kinneir, birtakım süslemelerden yola çıkarak buraların I. Justinian çağında tamamlandığı tahmin eder. Mezarların üzerinde süslü yazı ve kanatlarıyla duran melek motifi Kinneir'in benzetmesine göre bedenden ayrılmış olan ruhu kabul etmeye hazırmış gibi elini uzatmıştır (Bkz. Resim 4). G. P. Badger, bu mezarlardan bazılarının iki ya da daha fazla cesedi alacak genişlikte yapılmış olduğunu kaydetmektedir. Mezarların üzerinde bulunan çoğu Grekçe kitabeler aşırı tahrifattan dolayı okunamaz durumdadır, kaya oyma mezarları, kafatasları, kemiklerle ve yer yer çöple doludur. Nekropol alan şehirdeki bazı Kürt aileler için bir barınma yeri haline gelmiştir (Badger, 1852, s. 306-308; Fletcher, 1850, s. 326-327; Kinneir, 1818, s. 438; Parry, 1895, s. 160; Southgate, 1844, s. 191; Sykes, 1904, s. 138).

Zindan

Dara'da seyyahların ilk etapta dikkatlerini çeken bir diğer önemli mimari kalıntı halk arasında "zindan" olarak bilinen yapıdır. Yapının şehrin zemin yüzeyinin altında bulunması onu tahribata karşı diğer mimari unsurlara nazaran daha sağlam tutmuştur. J. Fletcher ve G. P. Badger'in, 56 basamak sayarak indikleri bu oldukça karanlık mekân onun söylemiyle hala zincirlerin takıldığı çivilerin izlerini üzerinde taşımaktaydı. Yüksekliği 120, uzunluğu 60, genişliği ise 40 fit olan mahzenin zemininde 4 büyük sütun, kemerli çatı ile süslenmiş ve ana kayayı kesen sekiz büyük ayağı ile mahzenin iki tarafı boyunca uzanmaktadır. H. Southgate yapının bir yeraltı geçidine sahip olduğunu gözlemlemiştir. Duvarlarda oturmak için yapılmış gibi duran girintiler vardır. Seyyah, -kendisine pek inandırıcı gelmese de- şehir sakinlerinin bu yapı içerisinde hazine bulunduğu dair söylemlerini de kaydetmiştir⁴. G. P. Badger, köylünün ağzından zindan içerisinde bulunan yeraltı geçitlerinden birinin köye bağlandığı bilgisini aktarır. Bir köşesi merdiven tarafından biçimlendirilen yapının iki köşesinde de talihsiz kurbanların mezarı olan oldukça dar mahkûm hücreleri vardır. O. Parry, yapının orijinal kullanım amacının bir sır olduğunu, fakat halkın ambar, hapishane, hazine odası, hatta divan olarak kullanıldığına dair bilgiler verdiğini aktarmaktadır. Fakat ona göre duvara monte edilmiş bir hücre burasının bir zindan olarak kullanıldığını kanıtlar niteliktedir (Badger, 1852, s. 308; Fletcher, 1850, s. 327; Southgate, 1844, s. 190).

³ W. F. Ainsworth'un kendi seyahat kitaplarında yer almayan Dara ile ilgili bu detaylar, "Report of A Journey From Bagdad To Constantinople via Kurdistan (1837)" başlığı altında bölgede görevli İngiliz generali Francis Rawdon Chesney (öl. 1872)'in seyahat

kitabının sonuna ek olarak dahil edilmiştir. (Bkz. Chesney, 1868:492-541)

⁴ Zindanda büyük bir hazine bulunduğu hikâyesi Dara'nın bugünkü sakinleri arasında halen kulaktan kulağa fısıldanan bir hikâyedir.

Sarnıçlar

Dara'daki Roma'nın en eski kalıntılarından biri olan sarnıçlar da seyyahların en çok bahsettiği mimari yapılardan biridir. Sarnıçlarla ilgili 19. yüzyıl seyyahlarının söylemleri değerlendirildiğinde bu yapıların bugünkü haliyle hemen hemen aynı olduğu anlaşılmaktadır (Chesney, 1868, s. 515). H. Southgate, Müslüman yerleşiminin bulunduğu tepenin hemen yanında bulunan sert kayayı kesen harç ve tuğladan örülmüş 10 adet sarnıçtan her birinin yaklaşık 150 adım uzunluğunda 75 adım derinliğinde ve 15 ya da 20 adım genişliğinde olduğunu belirtmektedir. Bazıları giriş kemerlerine sahip olup halen mükemmel durumdadır. Diğerleri kısmen ya da tümüyle harapdır (Badger, 1852, s. 306; Southgate, 1844, s. 190). G. P. Badger da benzer gözlemlerde bulunur: Birbirine paralel 10 sarnıç, kısmen kayalarla kesilir ve 40 adım yüksekliğe sahiptir. Bir kısmı suyla dolu olan sarnıçlar, iyi kemerlerle bitişiktir. 10 adet sarnıçtan üçü yok olmuş, köylüler tarafından kullanılmasa da yedisi ayaktadır (Badger, 1852, s. 306).

Sosyal Yapı

Seyyahlar, mimari yapıların büyüenden kurtulabildikleri ölçüde şehrin sosyal yapılanması, dini ve etnik durumu hakkında da bilgi vermişlerdir. Çoğunun ortak söylemine göre Dara, bu dönemde Hristiyanlarla Müslümanların ortak bir yaşam alanıdır. Ancak aynı şehir içerisinde yaşasalar da farklı mahallelerde ikamet ediyor, birbirlerinin yerleşim alanlarında bulunmamaya özen gösteriyorlardı. Bunların evleri ve ibadethaneleri ile kendi aralarında bir örgütlenmeye dayalı olarak şekillenmişti. Seyyahların, bu farklı din mensupları arasında bir rekabet ya da zıtlasmaya dair herhangi bir bilgi vermemesi, -en azından bu dönem için- birbirini etnik ya da dini açıdan yok saymayan, saygılı bir ilişki içerisinde ortak bir yaşam alanını paylaştıkları noktasında ikna edicidir⁵. O dönemde Hristiyan köyleri bugün zindan adı verilen yapı çevresinde şekillenmişti. Daha ziyade kilise etrafında yerleşik olan Hristiyanlar, Süryani ve Ermenilerden oluşmakta, köy papazının dinî ve siyasî liderliğinde örgütlenmekteydiler. J. Fletcher, Ermeni Hristiyanların bir kilise ve bir papaza sahip olduklarını belirtirken, bir diğer seyyah G. P. Badger, 40 Ermeni aileden oluşan Dara'daki Hristiyanların Diyarbakır diyakozluğuna bağlı olduğunu yazmaktadır (Badger,

1852, s. 307; Fletcher, 1850, s. 326; Southgate, 1844, s. 189).

Müslümanlar ise, çoğunluğu camii çevresinde örgütlenen Müslüman Kürtlerden oluşmaktaydı. Sarnıçların sol tarafındaki tepe üzerine yerleşen 25 haneli köy önemli Müslüman yerleşimlerindendi. 1903 yılında tutulmuş olan *Handbook of Mesopotamia* adlı rapora göre Dara'da toplamda 85 Kürt (Müslüman) hane mevcuttu. W. F. Ainsworth, Müslüman yerleşiminde minaresiyle bir camii, bir konak ve bir kuleden bahsetmektedir (Chesney, 1868, s. 515-516; *Handbook of Mesopotamia*, 1917, s. 282). Seyyahların anlattıklarına göre, Müslümanlar arasında dini örgütlenmenin başı olarak şeyhler, siyasî örgütlenmenin başı olarak da ağalar etkindir. Şeyhler, aynı zamanda İslami eğitimin de önemli bir ayağını temsil etmekte, Osmanlı medrese ve molla kültürü bu sayede canlı bir şekilde yaşamaya devam etmekteydi. Bununla birlikte seyyahlar, şehir halkı arasında okuma yazma oranı düşük olduğuna dair bilgiler aktarmıştır. O. Parry, yakın diyalog kurduğu Şeyh Muhammed Said vasıtasıyla Müslümanların dini gelenekleriyle ilgili ayrıntıları aktarmıştır. Buna göre, dinî cemaatin lideri olarak şeyh, bayramlarda üzerinde İslam'ın sembolü olan yeşil-beyaz ağırlıklı giysileriyle aynı renkte bir bayrak önünde olduğu halde yürür. Aynı bayrak, Cuma günleri de şehrin duvarlarına asılırdı. Seyyahlar, ayrıca Osmanlı merkezi otoritesinin paşalar ve mütesellimler vasıtasıyla bölgede olduğu gibi Dara'da katı bir şekilde hissedildiğinin, hatta bunun ağalar tarafından bile dile getirildiğinin altını çizmektedir. (Badger, 1852, s. 307-308; Fletcher, 1850, s. 326; Parry, 1895, s. 155-157; Southgate, 1844, s. 190).

Şehrin sosyal yapısı ve insanların gelenekleri, giyimleri hakkında en çok bilgi veren yine O. Parry olmuştur. Seyyah, ziyadesiyle hüsnü kabul gördüğü Şeyh Muhammed Said vasıtasıyla onun evinin içerisine kadar girerek gözlemlerini aktarmıştır. Buna göre, zengin bir kütüphaneye sahip olan şeyh iyi bir dindardır. Şeyh, seyyahın o dönem için oldukça yeni bir icat olan fotoğraf makinesini gördüğünde hayranlık ve korku karışımı bir duyguya kapılmıştır. Seyyaha göre O, muhtemelen fotoğraf çekmek istiyordu, fakat bunun dindarlığı ile çelişeceği korkusuna kapılmış olacak ki meseleyi tarikat üyeleri ile istişare etme gereği duymuştu. Netice olumluydu⁶ ve O. Parry, şeyhin birkaç

⁵Bu durumun bariz bir örneği, seyyah Oswald Parry ile Dara'nın Kürt şeyhi Muhammed Said arasındaki diyalogdur. Buna göre, Avrupa medeniyeti ile ilgili sohbetinde Muhammed Said, ülkesinin bir gün daha iyi bir yönetimle ve batı etkisinin az çok getirilmiş olduğu Suriye'deki gibi değil, gerçek bir İslam ve gerçek bir Hristiyanlığın getirebileceği bilgece bir medeniyetle kutsanacağına dair bir umudu söyleyerek iç çekmişti. Seyyahın

söylemine göre o, ne Yahudi ne Hristiyan ve ne Müslüman biliyordu, fakat kardeşliğin bütün ruhunu seviyordu. (Bkz. Parry, 1895:156)

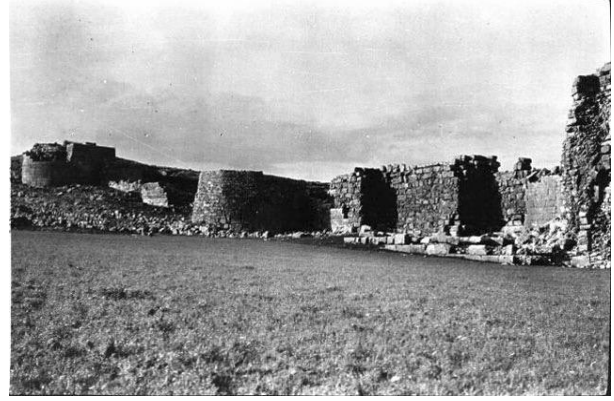
⁶ Oswald Parry, fotoğrafları göndermesine rağmen ondan hiçbir teşekkür almamasından yola çıkarak şeyhin sonradan bu işlemden pişmanlık duyduğunu tahmin eder. Fakat kendisinden

fotoğrafını çekip sonradan ona gönderdiğini belirtmiştir (Parry, 1895, s. 158).

Dara sakinlerinin geçim kaynakları noktasında doğal olarak tarım ve hayvancılık ön plandadır. Seyyahların anlattıklarından halkın, özellikle de Müslümanların fakirliği göze çarpmaktadır. Öyle ki, seyyahlardan birkaçı şehri ziyaretleri esnasında köy halkının kendilerine antik paralar getirip iyi bir bedel karşılığında satma girişiminden bahsetmektedir (Badger, 1852, s. 308; Fletcher, 1850, s. 327-328; Southgate, 1844, s. 189). J. Fletcher'e göre, geniş topraklara sahip olan ağalar bir nevi feodal sistemde olduğu gibi emrindekileri bu topraklar üzerinde çalıştırıyorlardı. Babadan oğula geçen ağalık sisteminin ayrıca bir diğer önemli misyonu da bölgede Osmanlı otoritesinin sağlanması noktasında paşalara yardımcı olması idi. J. Fletcher şöyle diyor: "Ağalık sistemi Osmanlı idaresinin güvenilir bir ayağıdır. Fakat sayıları önemli ölçüde azalmaktadır. Tanıştığımız ağa makul bir adam gibi görünüyordu ve diğerlerinden daha bilgiliydi. İstanbul'a birkaç seyahat gerçekleştirmişti. Fakat daima daha büyük bir zevkle babadan kalma topraklarına döndüğünü söyledi. Paşaların zulmünü kabul etti ve bu baskının tüm bölgeyi yiyip bitirdiğini çıkarımsadı" (Fletcher, 1850:326).

Sonuç

19. yüzyılda Anadolu'ya gelen batılı seyyahlar, Mezopotamya'ya ve bu bölgenin önemli Roma şehirlerinden olan bu döneme ait birçok yapıyı muhafaza eden Dara'ya uğramışlar, bu şehirle ilgili farklı detaylar içeren gözlemlerini aktarmışlardır. Şehrin özellikle mimari durumu hakkında izlenimlerini kaydeden seyyahlar, Dara'nın halen ayakta duran yapılarıyla görkem ve haşmetine dikkat çekmekle birlikte, zamanın ve insanların sebep olduğu tahribata vurgu yapmışlardır. Şehrin sosyal yapılanması hakkında da bilgi veren seyyahlar, şehirde meskûn Müslüman, Hristiyan, Kürt, Süryani ve Ermenilerin hoşgörüsü çerçevesinde bir arada yaşadıkları yönünde değerli ayrıntılar sunmuşlardır. Müslüman nüfus arasında dinî alanda şeyhlerin, siyasî alanda da ağaların otoritesine dikkat çeken seyyahlar, ağalığa dayalı bu feodal sistemin, Osmanlı'nın bölgede siyasî otoritesini kurmasına katkı sağladığının da altını çizmişlerdir.

Şekil 1. 1911 yılında Dara Sur ve Burçları (G. Bell Arşivi-1911)

Şekil 2. Daraçay, köprü ve kilise kulesi (G. Bell Arşivi-1911)

Şekil 3. Dara'da mağara mezar girişi (G. Bell Arşivi-1911)

sonra 1911 yılında Dara'ya gelen G. Bell'in de aynı şeyhin fotoğrafını çektiğini bildiğimizden bu zayıf bir ihtimal olmalıdır (Bk. Resim 6).

Şekil 4. Mağara mezar girişinde bulunan melek rölyefi

Şekil 5. Roma su sarnıçları (G. Bell Arşivi-19)

Şekil 6. Kürt Şeyh Muhammed Said (G. Bell Arşivi-1911)

KAYNAKÇA

- A Handbook of Mesopotamia (1917). *Northern Mesopotamia And Central Kurdistan*, vol. IV. Prepared on Behalf of The Admiralty And The War Office.
- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea and Armenia* (II. Cilt). London: John W. Parker.
- Al-Istakhri, A. I. A. (1927). *Kitab-ı mesalik ve'l memalik*. M. J. Goeje (Ed.). In *Bibliotheca geographorum arabicorum* içinde (Cilt: a). Leiden: E. J. Brill.
- Al-Mokaddasi (1877). *Kitabu'l shsanu'l taksim fi marifetu'l akalim*. M. J. Goeje (Ed.). *Bibliotheca geographorum arabicorum* (III. Cilt). Leiden: E. J. Brill.
- Badger, G. P. (1852). *Nestorians and their rituals with the narrative of mission to Mesopotamia And Coordistan in 1842-1844*, (I. Cilt). London: Joseph Masters.
- Buckingham, J. S. (1827). *Travels In Mesopotamia*, London: Henry Colburn.
- Chesney, F. R. (1868). *Narrative of the Euphrates expedition, carried on by order of the British government during the years 1835, 1836, and 1837*. London: Longmans Green & Co.

- Croke, B. & Crow, J. (1983). Procopius and Dara, *The Journal of Roman Studies*, 73, 143-159.
- De Menbidj, A. (Mahboub). (1912). Kitab al-unvan (Arapça Metin ve Fr. çev. A. A. Vasilev). *Patrologia orientalis* (VIII. Cilt), (s. 397-550). Paris: Allemagne Et Autriche –Hongrie.
- Ebn Haukal (1800). *The Oriental geography (Kitab-ı mesalik ve'l memalik)* (İng. çev. W. Ouseley). London: Oriental Press by Wilson & Co.
- Edrisi (1840). *Geographie d'edrisi (Kitabu'l nuzhatü'l müştak fi ihtiraku'l afak)* (Fr. çev. A. Jaubert) (II. Cilt). Paris: A L' Imprimerie Royale.
- Evagrius (1854). *History of the church (431-594)* (Translated from Greek: Memoirs of The Authors). London: Henry G. Bohn.
- Fletcher, J. P. (1850). *Notes from nineveh and travels in Mesopotamia, Assyria And Syria*. Philedelphia: Lea and Blanchard.
- Gregory Abu'l Farac (Bar Habraeus) (1999). *Abu'l-Farac tarihi* (Çev. Ö. R. Doğrul), (I. Cilt). Ankara: TTK Yayınları.
- İbn Battuta Tanci, Ebu Abdullah Muhammed (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi* (Çeviri, inceleme ve notlar: A. S. Aykut) (I. Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Cübeyr (2003). *Endülüs'ten kutsal topraklara* (Çev. İ. Güler). Selenge Yayınları: İstanbul.
- John of Ephesus (1860). *The third part of Ecclesiastical history of John Bishop of Ephesus*. Oxford: Oxford University Press.
- Kinneir, J. M. (1813). *Geographical memoir of the Persain Empire*. London: Printed for John Murray.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the years 1813 and 1814*. London: John Murray.
- Parry, O. H. (1895). *Six months in a Syrian monastery*. London: Horace Cox.
- Sebeos (1999). *The Armenian history attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Southgate, H. (1844). *Narrative of a visit to the Syrian (Jacobite) church of Mesopotamia, state of Christianity in Turkey*. New York: D. Appleton and Co.
- Weiskopf, M. (1993). Dara. E. Yarshater (Ed.) *Encyclopedia Iranica* içinde (VI. Cilt) (s. 671-672). Mazda Publishers.
- Zachariah of Mtylene (1899). *The Syriac chronicle known as that of Zachariah mtylene*. London: Methuen & Co.

Observations of Western Travellers about Ancient Dara (Anastasiopolis) in the 19th Century

Ahmet KÜTÜK

Abstract

Key Words:

1. Dara
2. J. M. Kinneir
3. J. S. Buckingham
4. W. F. Ainsworth
5. J. P. Fletcher
6. H. Southgate
7. O. H. Parry

Dara, an ancient city, located within the boundaries of Mardin province, was one of the most important cities at the eastern border during the early Byzantine age. In the period of Anastasius I, it was arranged as a fortress city. It has become the strongest city of the empire during Justinianos I age, because of reinforced fortifications. Dara was exposed to many sieges and attacks by Sasanids after this age. It was captured by Sasanian king Khousraw I in 574 and Khousraw II in 604 for a short time. With the beginning of the Islamic period in 640 the city was silenced and, today, most of the architectural remains at Dara belong to early Byzantine time. Dara was frequently visited by western travellers during the 19th century. In this article I will try to consider observations of these travellers comparatively and identify the architectural and social conditions of Dara city in that century.